

ISSN 1694-7681

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА № 6 2016

ISSN 1694-7681

**ЖУРНАЛ «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ»
ОСНОВАН 2001 ГОДУ, ПЕРЕИМЕНОВАН
В «ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА»
В 2015 ГОДУ, ВЫХОДИТ ЕЖЕМЕСЯЧНО**

Зарегистрирован
в Министерстве юстиции
Кыргызской Республики
Регистрационный № 673
от 19 декабря 2001 года

Республиканский научно-теоретический журнал

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА

№ 6, 2016

БИШКЕК – 2016

Арзыматов Ж.С.

ИЛИМДЕРДИН КУМУЛЯТИВДИК МОДЕЛДЕРИНИН ТАРЫХЫЙ ФОРМАЛАРЫ

Арзыматов Ж.С.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФОРМЫ КУМУЛЯТИВНОЙ МОДЕЛИ НАУКИ

Zh.S. Arzymatov

HISTORICAL FORMS A CUMULATIVE MODEL OF SCIENCE

УДК: 141.2/1+001

Макалада илимий таанып билүүнүн өнүгүшүндө кумулятивизм концепциялары каралган. Илимдердин кумулятивдик моделдеринин тарыхый формаларына талдоо берилген. Кумулятивизм концепциясы үчүн илимий билим – абсолюттуу акыйкат билим, чындыктын адекваттуу чагылышы.

Негизги сөздөр: кумулятивизм, өтүүчүлүк, эпистемология, эмпиризм, рационализм, позитивизм, неопозитивизм.

В статье рассматриваются концепции кумулятивизма в развитии научного познания. Дан анализ историческим формам кумулятивной модели науки. Для концепции кумулятивизма научное знание – абсолютно истинное знание, адекватное отражение действительности.

Ключевые слова: кумулятивизм, преемственность, эпистемология, эмпиризм, рационализм, позитивизм, неопозитивизм.

In the article, conceptions of cumulativizme are examined in development of scientific cognition. An analysis is Given to the historical forms of cumulative model of science. For kumulativizm concept of scientific knowledge – is absolutely true knowledge, an adequate reflection of reality.

Key words: cumulativizm, continuity, epistemology, empirism, rationalism, positivism, nepozitivizm.

Кумулятивизм концепциясы жаңы мезгилдин башталышында, илимдин социалдык статусу өзгөргөн мезгилде, илим адамдын иш аракетинин өз алдынча өзгөрүү тармагы катары бөлүнүшү, илимдин теориялык өздүк аң-сезиминин калыптанышы учурунда пайда болгон. Жаңы мезгилдеги эки философиялык багыт – «эмпиризм» менен «рационализм» илимий изилдөө объектиси болуп калган. Алар өздөрүнүн методологиялык принциптеринин карама-каршылыгына карабастан, илимдин прогресси жөнүндөгү кумулятивдик көз караштын калыптанышына жана бекемделишине алып келген.

Кумулятивизм концепциясы үчүн илимий билим – абсолюттуу акыйкат билим, чындыктын адекваттуу чагылышы. Илимий билимдин системасы анда түбөлүк, чыныгы акыйкаттардын жыйындысы катары элестетилет.

Алгачкы эмпиризмдин методологиялык концепциясы теориялык жактан биринчилерден болуп Ф.Бэкондун [1] окуусунда берилген. Билимди индуктивдүү жыйынтыктоо, алгачкы денгээлде «акыйкат фактысы» катары кызмат кылат, калыптанган илимий билимдин генетикалык бирдейликти шарттайт, ар кандай даражадагы жалпылыктагы «аксиомалар-

дын» жыйындысы катары келип чыгат. Билимдин ушул системасынын өнүгүшү «аксиомалардын» санынын көбөйүшү, өсүшү катары көрүнүшү мүмкүн.

Эмпиризмден айрымаланып рационализмдин методологиялык концепциясы илимий билимдин системасын «бир нерседен башкасына өткөн таза ой кортундуларынын» кыймылы, дедуктивдик кортундулары менен байланыштырат, анда акыйкаттуулук алгачкы жобонун интеллектуалдык айкындыгы жана логикалык ой корутунду менен шартталган. Илимдин эволюциясынын мына ушул аныктамасында дагы кумулятивизмдин принциптери ачык айтылган.

«Таза акылды сындоонун» [2] автору жок дегенде табият таануунун негизин түзгөн үч илим – логика, геометрия жана арифметика анчалык өзгөрүүгө ээ болбойт жана өнүгүүнүн жогорку чегине жеткен деп эсептеген. Кант бир логика – аристотелдик, бир геометрия – евклиддик жана бир арифметика – пифагордук болооруна ишенген. Универсалдуулук менен илимдердин бирден болгондугуна ишенүү, чындыгында канттык априоризмдин гносеологиялык негизин түзөт. Мына ошентип, канттык априоризмдин негизинде илим жөнүндөгү кумулятивдик модел жатат, анда илимий билимдин фундаменталдык негизи убакыт менен мейкиндиктен көз каранды болбогон абсолюттук жана түбөлүк мүнөзгө ээ болушу.

Фихте боюнча илимдердин философиясы, же илимдердин окуусунда мүмкүн болгон илимдердин бардыгында өзгөрбөгөн жана бүткөн түрдөгү системаны өз ичине камтышы тийиш. Илимдердин окуусу – «бүткөн жалгыз илим. Ошондуктан бүткөндүк – анын айрымалоочу белгиси» [3]. Албетте жеке илимдер бүткөндүк менен аяктоочулук белгилерге ээ эмес, бирок алардын чексиз өсүшү эч качан алардын принциптеринин сапаттык өзгөрүүсү менен байланышкан эмес.

Декарттын интуитивдик акыйкаты, Лейбницийн акыл акыйкаты, Канттын синтетикалык менен аналитикалык априордук ой жүгүртүүсү, Фихтенин илимдердин окуусундагы принциптери – бардыгы жаңы мезгилдеги методологияда илимдердин кумулятивдик образынын ар кандай аталышы.

Илимдердин эволюциясынын кумулятивдик концепциясынын тигил же бул вариантта XIX кылымда эмпирикалык багыттын жактоочулары өнүктүрүшкөн. Рационалисттерден айрымаланып, алар абсолюттук акыйкаттуулукту теориялык таанып билүүнүн жыйынтыгы эмес, тажрыйбанын жыйын-

тыгы катары карашкан. Мисалы, Конт илимде жаңы билимдердин улам кошулушун көргөн, бирок алардын сапаттык өзгөрүүсү эмес [4]. Ошол эле сыяктуу Д.С.Милль үчүн «илимдердин өнүгүшү – бул дайыма экстенсивдүү, бирок интенсивдүү процесс эмес. Билимдин өнүгүшү акыйкаттардын санынын өсүшүнүн эсебинен, бирок аларды сапаттык өзгөртүү жана тереңдетүү аркылуу эмес» [4]. Г.Спенсер үчүн «билимдердин бир мүнөздөмөсү бар – бул билимдердин көбөйүшү. Спенсер боюнча билимдердин көбөйүшү адамдын жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшү катары көрүнөт. Илимдердин өнүгүшүнө Спенсер өзүнүн эволюциялык теориясын колдонуп, билим бул (биологиялык түр сыяктуу) биологиялык жол менен мурасталат. Эволюция теориясы жана мурункуларды мурастоо Спенсер үчүн эмпиризм менен априоризмди колдонуу каражаты болгон [4].

Конкреттүү илимий билимдин өнүгүшүндө кумулятивдик концепция «биринчи» позитивизмдин чегинде дагы өзгөрбөгөн элемент катары калган, анда илимий билим феномендердин гана билими, бирок нерселердин маңызы эмес. Эмпирикалык билим позитивизм тарабынан жалгыз баалуу билим катары берилет. Мындан илимдердин мазмундук өнүгүшү билимдердин «фактылык» өсүшүнүн эсебинен гана жүрөрү келип чыгат, б.а. эмпириканын экстенсивдүү өнүгүшү аныкталат. «Биринчи» позитивисттердин илимий билимдердин эволюциясы жөнүндөгү кумулятивдик көз караштар, алган билимдин өзгөрбөстүгү жөнүндөгү идея менен байланышкан.

XIX кылымдын ортосуна чейин кумулятивдик концепция үстөмдүк абалда кала берген. Бул концепциянын мындай үстөмдүк абалда болушу объективдүү себептер менен шартталган. XIX кылымдын ортосуна чейин табият таануунун көпчүлүк областтарында конкреттүү илимий практика эксперименталдык мүнөздү алып жүргөн. Ошондуктан эксперименттен алынган дардын топтолушу, эмпирикалык такталган мыйзам ченемдүүлүктөрдүн санынын өсүшү, айрыкча чындыкты практикалык, тажрыйба жактан өздөштүрүүнү илимдердин өнүгүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүгү катары кабыл алышкан жана методологиялык теорияларда аныктоого ээ болушкан.

XIX кылымдын акырында XX кылымдын башында илимдердин методологиясында илимий прогресстин концепциясынын бекемделишинин себеби, эмпирикалык билимдин эволюциясынын кумулятивдик аныкталышы, эмпирикалык деңгээлдин теориялыктан толук көз каранды эместиги жөнүндөгү көз караштар методологиялык аң-сезимде калыптанышына түрткү болгон.

Илимдердин өнүгүшүнүн кумулятивдик концепциясы махизм менен логикалык позитивизмдин методологиялык окууларында ишке ашкан. Эмпириокритицизмдин методологиялык теориясы идеалисттик гносеологиялык идеянын негизинде теориялык ой жүгүртүүнүн четки формасы, анда XIX кылымдын ортосунан баштап илимдердин өздүк аң-сезиминде стихиялуу калыптанган. Бул окуулардын

идеясынын маңызы моделдүү, гипотетикалык билим катары теориялык билимдин салыштырмалуу мүнөзү, субъективдүү элементти алып жүрүшү жана ошондуктан абсолюттук акыйкат эместигин таанышкан. Бул идеялардын пайда болушу теориялык билимдердин катуу өнүгүшү менен шартталган (айрыкча физика тармагында), анда теориялык билимдин эволюциясы эмпирикадан көз карандысыз экендигин, теориялык түзүлүштүн абстракттуу деңгээлинин өсүшүн байкашкан, алардын сезимдик тажрыйба менен татаал кыйыр байланышын жана айрыкча теориялык билимдин өнүгүшүндө математиканын ролу өскөн. Билимдин субъективдүүлүгү менен салыштырмалуулук идеясы XIX-XX кылымдарда табият таануудагы революцияда колдоо тапкан, анда классикалык илимдерде абсолюттуу акыйкат сыяктангандар кайрадан каралган. Жыйынтыгында «экинчи» позитивизмде теориялык билимдердин табиятын адекваттуу чагылдырган катары конвенционализм менен символизм идеялары өнүгүүгө ээ болушкан.

Ойлоонун кумулятивдик образы XIX кылымдын акырына чейин классикалык эпистемология үчүн мүнөздүү болгон. Билимдердин кумулятивдик моделинин негизги белгилерин төмөндөгүдөй жоболорго келтирсе болот.

Биринчиден, илимдердин тарыхы катуу бекемделген кошулуу процесси, б.а. далилденген акыйкаттар.

Экинчиден, илим бул далилденген билим, классикалык эпистемологиянын борбордук проблемасы табиятынан негиздеме проблемасы болгон (акыркысы, биротоло бүтүшү), илимий билимдердин генезиси эмес. Бул проблема өзүнүн эки жагы – рационализм менен эмпирикалык фундаментализм аркылуу келип чыккан. Эмпирикалык фундаментализмдин убактысы боюнча чектелген жана акыркы формасы неопозитивизм болгон.

Үчүнчүдөн, классикалык фундаментализмдин тескери жагы болуп, адашуу илимдердин тарыхынан четтетилиши керек. Мында, албетте, кабыл алынган акыйкаттын критерийине дал келбеген илимий теориялар орун алган жана аларды ондоого туура келет же илим чөйрөсүнөн чыгарып салыш керек. Мына ушундай өңүттө караганда ар кандай окуу китеби предметти жеткиликтүү толук жазгандыгы, чындыгында тазаланган тарых, б.а. катачылыктарды чыгаргандан кийинки бул тармактын тарыхы.

Төртүнчүдөн, илимдердин маңызын түшүнүү демаркация (позитивисттер алек болгон тармак) деп аталган проблема менен байланышта, б.а. илимди бардык башка билимдердин илимий эмес формаларынан ажыратуу. Эгерде илимдин өсүшү кумулятивизм боюнча далилденген акыйкаттардын топтомуна турса, анда калгандарынын бардыгы илимден четтетилиши керек. Мисалы, позитивисттер илим менен философиянын ортосунда зарыл ажырым бар деп бекемдеген, андан «метафизикалык принциптер»

менен ар кандай «илимий эмес элементтер» четтетилиши керек.

Бешинчиден, кумулятивизмдин мүнөздүү белгиси (анын конкреттүү-тарыхий формаларынан көз каранды эмес) илимдин тарыхынын өзгөрбөгөн жана туруктуу образын жараткан болуп эсептелет. Кумулятивизмде билимдердин топтолушу алардын өсүшү катары каралат, бүтүндөй илимий предметтердин өнүгүшүнө тиешеси жок, анткени тарыхта топтолгон билимдер өзгөрүүсүз жана кыймылсыз калат. Жаңы билимдердин кошулушу эч нерсени өзгөртпөйт, бардыгы алгачкыдай өз ордунда калат.

Логикалык позитивизм жаңы мезгилдеги классикалык эпистемологиянын кризисинин өнүгүшүндө акыркы жана бүтүрүүчү баскычы болгон жана кумулятивизмди негиздөөнүн акыркы аракети болгон. Классикалык рационализмдин кризиси неопозитивизмдин негизги умтулуусунун кыйыр чагылуусун тапкан, жана бардыгынан мурун анын верификация программасында концептуалдык маанинин түз чагылышы анын маңызын түзөт. Биринчиден, айтылгандардын мааниси текшерүүчүлүк менен теңдеш, ал эми акыркысы түздөн-түз берилгендер. Экинчиден, илимдердин башка уюлунда – логика менен математикада – концептуалдык маанини дагы жокко чыгарууга аракет болгон. Мына ошентип, эрте неопозитивизмдин өкүлдөрү өздөрүнүн максаты илимдердин эки уюлунда концептуалдык маанини жокко чыгарууну койгон: эмпирикалык илимдерде ал түздөн-түз берилишке келтирилген, ал эми логика менен математикада – сүйлөмдөрдүн синтаксистик структурасына келтирилген.

Жогорудагы жоболордон бир катар натыйжалар келип чыгат. *Биринчиден*, илимдерди негиздөө башка түстө, өнүгүүчү контекстте (акыйкат даяр, жыйынтыкталып бүткөн формада келип чыкпайт, ал дайыма айлана-чөйрө жөнүндөгү биздин билимдерибиздин

тереңдеши менен өзгөрүү процесси) берилиши салыштырмалуу же тагыраак, тарыхий мүнөзгө ээ. *Экинчиден*, демаркация проблемасына көз караш радикалдуу өзгөрөт, б.а. илим менен илим эместе айрымалоонун критерийи өзгөрөт. Жаңы мезгилдеги салттуу (классикалык) эпистемологиянын демаркация критерийи ачык же ачык эмес илимий билимдердин талашсыз акыйкатына тынчтыган. Илимий билимдин өзүнүн ичиндеги акыйкат менен адашуунун карама-каршылыгы регулятивдүү менен салыштырмалуу мүнөзүн моюнга алуу демаркация проблемасынын маселесин түп тамырынан бери өзгөртөт. *Үчүнчүдөн*, биздин билимибиздин салыштырмалуулугун моюнга алгандык илимдердин өнүгүшүндө өтүүчүлүктү тануу дегенди билдирбейт, анткени илимий билимдерде өзгөрүү процесси менен бирге алардын сакталуу учурлары дагы эске алынат. Бирок өтүүчүлүк диалектикада кумулятивизм дегидей аныкталбайт, анда өзгөрүү гана эмес, эски билимдин мазмунундагы жакшы жыйынтыктар «алып салуу» түрүндө сактап калуу дагы жүрөт.

Ошентип, жогоруда айтылгандардан көргөндөй, кумулятивизм принциптери боюнча илимий билим өзүнүн өнүгүү процессинде трансформацияланбайт, жана жоголбойт, ал кошулат. Ар бир кийинки илимий теория мурункулардын жыйынтыктары болуп эсептелет. Кумулятивизм концепциясынын маңызы – конкреттүү-илимий эмпириканы абсолютташтыруу, аны жалгыз баалуу билим катары жарыялоо, бүтүндөй бардык илимий изилдөөлөрдүн максаты жана негиздемеси.

Адабияттар:

1. Бэкон Ф. Соч. Т. 2. М., 1972. С. 63.
2. Кант И. Соч. Т. 3. М., 1964. С. 100.
3. Фихте И.Г. Избр. Соч. Т. 1. М., 1916. С. 32.
4. Позитивизм и наука. М., 1975. С. 37, 76, 59.

Рецензент: д.филос.н., профессор Утуров К.У.

Сыдыков Б.К.

ПЕДАГОГИКАЛЫК БАГЫТТАГЫ СКУЛЬПТУРАЛЫК ЖАНА ПЛАСТИКАЛЫК
АНАТОМИЯ КУРСУНУН МЕТОДИКАСЫ

Сыдыков Б.К.

МЕТОДИКА КУРСА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ СКУЛЬПТУРНОЙ И
ПЛАСТИКОВОЙ АНАТОМИИ

B.K. Sydykov

METHODOLOGY THE COURSE TEACHING AREAS OF SCULPTURE
AND PLASTIC ANATOMY

УДК: 75/76

Макаладагы изилдөөгө алынган маселелер боюнча скульптура жана пластикалык анатомия окуу предметин, көркөм искусство багытында окуган студенттерге билим берүүдө жалпы дисциплиналар менен бирдиктүү бир билим алуунун системасынан ажырагыс экендиги каралган. Адамзаттын сөөк бөлүктөрү жана баары биригип бирдиктүү бир скелеттик бүтүндүгү, аны кыймылга келтирген тарамыштары, ар түрдүү органдар, булчуң системаларынын байланышы андан сырткары, кишинин образын жаратуудагы пластикалык анатомия жөнүндөгү билимдин ролу белгиленет.

Негизги сөздөр: пластикалык анатомия, түзүлүшү, адамдын дене түзүлүшү, адамды сүрөттөө, педагогика, көркөм образ.

В этой статье попытка восполнить и изложить предмет как единую изобразительную дисциплину. Кроме того, на основах сравнительной анатомии, т.е. наглядно сравнивая и приводя параллели между разными частями человеческого тела (скелета), дополнительно изложил необходимые сведения об анатомическом строении в целом, как единое движущейся сила (то есть - человека). Как говорят ученые в этой области: «человек, - как двигательный аппарат состоит из разных частей скелета и органов, которые образует ее основу».

Ключевые слова: пластическая анатомия, построения, скелет человека, изображение человека, педагогика, художественный образ.

This article tries to make up and explain the subject as a single pictorial discipline. In addition, on the basis of comparative anatomy, ie visually comparing and bringing the parallels between the different parts of the human body (skeleton) further outlined the necessary information about the anatomical structure of the whole, as a moving force (the eating - people). As the scientists say in this regard: "Man - as a motor unit consists of different parts of the skeleton and organs that form its basis."

Key words: plastic anatomy, build, human skeleton, human image, education, artistic image.

Для того чтобы практически убедиться в нужности пластической анатомии как учебный предмет, полезно ее изучать с простейшего анализа зависимости внешних форм от их внутреннего содержимого.

Построение фигуры – завершающий этап изучения пластической анатомии. “Разумное содержание художественных принадлежностей должно приучить

студентов к организованному труду к опрятности и порядку т.е к привычкам, совершенно необходимым в дальнейшей работе со школьниками”¹.

Для того чтобы дать более или менее ясное представление о построении фигуры с разных сторон и в некоторых, часто повторяющихся в природе ракурсах нагого тела в разных позах, рисовали великие мастера мирового изобразительного искусства.

Поэтому разбор классических рисунков полезен именно тем, что подведя к итогам этого курса (изучение пластической анатомии), научит учащихся пользоваться пластической анатомией, а не злоупотреблять ею, вдаваясь в излишние натуралистические подробности, к чему неминуемо на этом этапе познания привели бы анатомическое изучение и разбор материалов.

Готовыми материалами (фотография, иллюстрация, наброски и зарисовки нарисованные с натуры) художник сможет пользоваться в дальнейшем, когда знания плюс опыт научат его отличать главное от второстепенного. «Анатомия – учение о строении человеческого тела, и в частности, о строении костей и мышц – является необходимой основой всякого искусства, предметом которого служит сам человек».²

Анатомический разбор каждого рисунка происходит следующим образом. Сначала производится разбор соотношений больших массивов, общей костной и мышечной связи – это будет раздел «построение фигуры», а затем описываются подробности, детали наиболее характерные в данном изображении, – это будет раздел «проработка деталей».

«Изображение человека – одна из главных задач художника. Человека необходимо изображать не только в состоянии покоя, но во время самых разнообразных движений, а это значительно сложнее, так как форма при этом непрерывно меняется».³

Скелет человека состоит из костей самой разнообразной формы и величины; по количеству их свыше двухсот.

¹ Орловский Г.И. О художественном образовании учителя рисования. - Л., 1961. - стр. 108

² Барчай Е. Анатомия для художников. - Будапешт, 1986. стр. 9.

³ Рабинович М.Ц. Пластическая анатомия человека, четвероногих животных и птиц. - М., 1948. - стр. 5.

Различают кости длинные, короткие, плоские и смешанные. Длинные кости обычно располагаются на конечностях; в них различают тела и два конца. Тела имеет строение форму трубки, которая к концам расширяется; внутри этой трубки имеется полость, в которой лежит костный мозг.

Поэтому такая кость называется длинной, трубчатой костью, расширенные оба конца внутри имеют губчатое строение, а снаружи несут на себе суставные площадки для сочленения с примыкающим к ним костями. Типичная длинная трубчатая кость – бедренная.

«Создание художественных образов живым, понятным языком изобразительного искусства является сложным процессом. Решающую роль здесь играет глубокое знание изображаемого предмета, явления или события».⁴

Далее исходя по логике и по строению человеческого тела короткие кости располагаются в тех местах, которые несут на себе большую тяжесть. Например, на стопе, на позвоночнике. «Изучением человеческого тела, ее анатомические особенности, формы, направление мышц и сухожилий, положение отдельных частей тела и анатомических образований, студенты начинают понимать характер двигательной формы человеческого тела».⁵

Кости обладают огромной прочностью и сопротивляемостью. К старости кости делаются более хрупкими. Рост костей в длину прекращается примерно к 25 годам, чем обуславливается прекращение роста человека. Но развитие костей увеличение их прочности или ослабление в связи с рабочими процессами, большей или меньшей рабочей нагрузкой не прекращается; то же свойственно и остальным тканям тела, в том числе и мускулатуре.

Древние греки в области изучения анатомии сделали не малое, у нас нет никаких данных, – что они подвергали трупы рассечению, но они обладали возможностью наблюдать нагое тело так часто и в таком многообразии движений, и видимо, их творческая мысль была настолько пытлива, что произведения их искусства анатомически почти безукоризненны. Греки также много занимались пропорциями и установили ряд канонов. Ведь на зря слово анатомия происходит от греческого «анатоме» в переводе «рассекаю», следовательно, является искусством рассечения. «Смысловое содержание, привлекательность и эмоциональность – необходимые условия превращения той или иной формы деятельности в традиционную».⁶

Первые попытки изображения человека, которые до нас дошли, были в странах древнего

востока и в Египте. Так, при раскопках были найдены изображения на камне, покрытые сеткой. Такие сетки предварительно наносились на участки стен, где изображались фигуры. Видимо тогда из всего комплекса пластической анатомии изучали и пользовались лишь пропорциями.

В средние века церковь и монашество мешали развитию науки и искусства, нагое тело считалось презренным, естественно, что его не изучали и не изображали. Интерес к изображению и изучению нагого тела возобновился лишь в эпоху возрождения. Ученые и художники стали изучать анатомию на трупах людей.

Очень много в этой области сделал Леонардо да Винчи. Он изучал анатомию не только человека, но и животных; он сделал свыше 700 анатомических рисунков, причем, стремясь как можно лучше передать объем, делал рисунки каждой части тела с разных сторон. Первым же, кто начал активно на трупах изучать анатомию, был итальянец – художник и скульптор Антонио Полайоло. Почти в одно с ним время занимался тем же Андрей Воррокье, тоже итальянец учитель Леонардо да Винчи. Изучал и превосходно знал анатомию, что особенно заметно по его работам. Микеланджело Буонаротти и Рафаэль в своих картинах делал предварительные анатомические наброски фигур композиций, прежде чем приступить к живописи. «Говоря об универсальности Леонардо, можно иметь в виду многие вещи очевидно связанных друг с другом, но естественно, разграниченные в нашем рассуждении».⁷

Тициан тоже занимался анатомией – до нас дошли его анатомические рисунки. Он и его ученик Иоган Стефан Калькар иллюстрировали первое правдивое и систематическое описание человека под названием «Устройство человеческого тела», которое создал и издал знаменитый итальянский анатом Андрея Везалий (1514-1564-г).

В дальнейшем пластическая анатомия занимает по праву важное место в ряде предметов, которые изучают наравне с рисунками и живописью.

«В Академии живописи и скульптуры, учрежденной в Париже в 1648 г., была создана наравне другими кафедра анатомии – этот предмет считался совершенно необходимым для художников».⁸

В 1725 году в России при Академии наук были открыты рисовальные классы, в которых как обязательный предмет изучалась пластическая анатомия. «Связь отдельных частей урока – она обязательно в психике человека должна отложиться положительным результатом».⁹

В дальнейшем в Петербургской Академии художеств, основанной в 1747 пластическая анатомия

тоже изучалась как обязательный и один из основных предметов.

Позднее художник А.П.Лосенко, преподававший в Академии художеств, – создатель школы русского реалистического рисунка, основанную на принципе объемного рисования и использованием анатомии, перспективы и пропорций, составляет и издает первое русское руководство по пластической анатомии. «Обогащая детей новыми представлениями, воспитатель будет способствовать формированию в рисунке первоначальных образов».¹⁰

В дальнейшем пластическая анатомия стала дисциплиной, постоянно изучаемой в художественных учебных заведениях, предметов, знание которого необходимо художнику для правильного изображения человека и окружающего его животного мира.

Один из этюдов А.П.Лосенко, создателя первого русского руководства по пластической анатомии, публикуется и разбирается анатомически как образец. «Тело человека симметрично, т.е. левая сторона как бы является зеркальным отражением правой, поэтому огромное большинство частей костно-мышечной системы парное».¹¹

Условно принято описывать анатомию человека в положении стоя, с руками, опущенными вниз по бокам и с повернутыми вперед ладонями. Это положение тела и имеется в виду в дальнейшем при определениях: внизу, вверху, к низу, к верху, к наружи, в внутрь и т.п.

Кроме того, для уточнения описания пользуются плоскостями, приводимыми через тело в соответствии с тремя плоскостями прямоугольных координат. Различают три главные плоскости тела –

вертикальную, поперечную и сагитальную, пересекающиеся в пространстве под прямыми углами. Сагитальная плоскость располагается вертикально в направлении спереди назад; фронтальная – вертикально – справа налево, поперечная – горизонтально, параллельно плоскости опоры. В описаниях, например, пользуются такими определениями: оба плечевых сустава лежат на одной фронтальной плоскости; лонное сращение и копчик лежат в одной сагитальной плоскости; при положении «смирно» коленные суставы лежат в одной поперечной плоскости ит.д.

Кости имеют самую разнообразную величину и форму; это зависит от функций костей от прикрепления к ним мышц, а также от действия мышц. Большинство костей носит опорную функцию, некоторые служат вместилищем внутренних органов (например черепа). Кости проводятся в движение мышцами, которые окружают их с разных сторон, образуя внешнюю форму тела.

Литература:

1. Орловский Г.И. О художественном образовании учителя рисования. - Л., 1961.
2. Барчан Е. Анатомия для художников. - Будапешт, 1986.
3. Рабинович М.Ц. Пластическая анатомия человека, четвероногих животных и птиц. - М., 1948.
4. Бабанский Ю.К., Сластенин В.А., Сорокин Н.А. и др. Педагогика. - М., 1988.
5. Эудженио Гарен. Проблемы Итальянского возрождения. - М., 1986.
6. Макаренко А.С. С любовью и тревогой. - Киев, 1989.
7. Сакулиной Н.П. Методика обучения рисованию, лепке и аппликации. - М., 1941.

⁹ Сакулиной Н.П. Методика обучения рисованию, лепке и аппликации. - М., 1941. - стр. 114.

¹⁰ Рабинович М.Ц. Пластическая анатомия человека, четвероногих животных и птиц. - М., 1948. - стр. 12.

Рецензент: д.пед.н., профессор Калдыбаева А.Т.

⁴ Орловский Г.И. О художественном образовании учителя рисования. - Л., 1961. - стр. 8.

⁵ Барчан Е. Анатомия для художников. - Будапешт, 1986. стр. 11.

⁶ Бабанский Ю.К., Сластенин В.А., Сорокин Н.А. и др. Педагогика. - М., 1988. - стр. 240.

⁷ Эудженио Гарен. Проблемы Итальянского возрождения. - М., 1986. - стр. 236.

⁸ Рабинович М.Ц. Пластическая анатомия человека, четвероногих животных и птиц. - М., 1948. - стр. 11.

⁹ Макаренко А.С. С любовью и тревогой. - Киев 1989. - стр. 114.

ТИЛ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCE

Ибрагимова Т.К.

**СҮЙЛӨМДҮН ФОРМАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАЛАРЫ
ЖАНА АЛАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ**

Ибрагимова Т.К.

**ФОРМАЛЬНО- СЕМАНТИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ**

Т.К. Ibraimova

**THE FORMAL - SEMANTIC STRUCTURES OF SENTENCES
AND THEIR RELATIONSHIPS**

УДК: 811.161.1/36

Бул макалада сүйлөмдүн формалдык-семантикалык структуралары жана алардын карым-катышына көңүл бурулду, сүйлөмдүн маңызын чагылдыруучу, коммуникативдик маанисин аныктоочу, негизги белгиси катары предикативдүүлүк категориясы - бир эле мезгилде сүйлөмдүн абстрактуу структуралык схемасынын жалпы семантикасы да, конкреттүү сүйлөмдүн жеке семантикасы да боло ала тургандыгы каралды жана сүйлөмдүн структурасы менен семантикасынын ортосундагы карым-катыштын эки тиби аныкталды: биринчиден, сүйлөмдүн семантикасы толугу менен анын структурасы аркылуу аныкталат, экинчиден, сүйлөмдүн семантикасынын калыптанышына анын структурасы (предикативдик негизи) эле эмес, башка компоненттер да катышат. Сүйлөмдүн формалдык жана семантикалык структураларынын карым-катышы өтө татаал жана алар ар кыл жагдайлар аркылуу шартталат.

Негизги сөздөр: структуралык бирдик, коммуникативдик бирдик, виртуалдык жана актуалдык аспект, семантикалык структура, семантикалык аспект, денотат, лексикалык бирдик, кырдаал, окуя, сигнификативдик, предикативдик негиз, номинативдик.

В данной статье, прежде всего, рассматриваются вопросы взаимоотношенности и непосредственные взаимоотношения формальной (виртуальной) формы и семантической структуры простого предложения, как древнего архетипа синтаксической модели в тюркских языках вообще, в киргизском языке, в частности. Также, подвергаются анализу концептуальные основы репрезентации предикативности во внутренней форме простого предложения киргизского языка и коммуникативная значимость простого предложения актуальной речи носителя. Следовательно, семантическая структура простого предложения в киргизском языке как общезыковая категория составляет семантического ядра простого предложения на данном языке и манифестируют диалектическую эволюцию грамматических и семантических планов простого предложения в агглютинативных языках в целом.

Ключевые слова: структурный элемент, коммуникативная единица, виртуальные и актуальные аспекты, семантическая структура, семантический план, денотат, лексическая единица, ситуация, явление, сигнификативный, предикативная основа, номинант.

This article shows formalism, semantic structures and their relations. This article also embraced the meaning of the sentence, communicative meaning, the main sign of predicative category and the same time determined two variants of relations between abstract structural scheme of sentence and the semantic of concrete sentences. In conclusion, it's difficult the relations of the formal and the semantic structures of sentence.

Key words: the structural unity, communicative unity, virtual and actual aspect, semantic, structure, semantic aspect, denotation, vocabulary unity.

Сүйлөм өзүнүн функционалдык табиятында тилдин негизги структуралык бирдиги катары коммуникативдүүлүккө ээ, ал эми коммуникативдүүлүк – анын жалпы белгиси катары пикирлешүүнү, өз ара карым-катышты ишке ашырат. Бирок ушул жалпы белги бир катар башка белгилер менен түздөн-түз карым-катышта болот да, сүйлөмдү ар кыл аспектиден талдоого, изилдеп-иликтөөгө мүмкүнчүлүк ачат. Сүйлөмгө карата мындайча ар түрдүү мамиле (подход) изилдөөчүнүн жеке позициясы, жеке түшүнүктүүмү, максаты аркылуу гана аныкталбастан, изилдеп-иликтөөнүн объектиси катары, сүйлөм категориясынын өзүнүн өтө көп кырдуулугу, купуялуулугу, татаалдыгы, көп аспектилүүлүгү менен да түздөн-түз байланышат.

Сүйлөм биздин түшүнүгүбүздө коммуникативдик бирдик катары бир эле мезгилде тилдин да, кептин да бирдиги болуп саналат. Буга байланыштуу сүйлөмдү изилдеп-иликтөөнүн көп аспектилеринин бири катары анын виртуалдык жана актуалдык аспекти си өзүнчө бөлүнүп каралып жүрөт. Маселен окумуштуу А.А.Уфимцева минтип айтат: «... язык существует в двух ипостасях: язык как система виртуальных знаков и моделей их сочетаемости и язык как актуальная речь, конкретная реализация этой системы»¹. Сүйлөмдүн тилге тиешелүүлүгү жөнүндө кеп кылганда анын виртуалдык жагы, ал эми кепке тиешелүүлүгү жөнүндө кеп кылганда

¹ Уфимцева А.А. Семантика слова: Аспекты семантических исследований. - М. 1980. - С. 57.

актуалдык жагы эске алынат да, виртуалдык жагы грамматикалык структурасы, синтаксистик структурасы, структуралык схемасы, модели сыяктуу терминдин атоолор менен, ал эми актуалдык жагы булардын конкреттүү реализацияланышы, лексикалык толтурулушу (лексическое наполнение структурной схемы) катары каралат.

Бул багытта сүйлөмгө анализ кылуу советтик тили илиминде өткөн кылымдын 80- жылдарында гана колго алына баштады да, алгач В.А.Звегинцевдин, О.И.Москальскаянын эмгектеринде көтөрүлдү².

Сүйлөмдү тилдик бирдик жана кептик бирдик катары сыпаттоодо анын семантикалык аспекти си өзгөчө көңүл бурулат. Сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын семантикасы дегенде, биз анын лексикалык толтуруу менен байланышсыз гана структуралык схемасынын, абстрактуу моделдин семантикасын түшүнүшүбүз зарыл. Анткени ал сүйлөмдүн коммуникативдик бирдиги катары анын составдык бөлүгүн түзгөнү менен, абстрактуу моделин көрсөткөнү менен, лексикалык толтуруусуз, лексикалык каражаттарысыз жана конкреттүү колдонулуу чөйрөсү, шарты, кырдаалсыз өзүнүн функциясын толук аткара албайт, «Глокая куздра штено будланула бокро, кудрячит бокронёк» деген өңдүү формалдык грамматикалык структурага, структуралык схемага ээ болгону менен, сүйлөмдүк семантикага ээ эмес.

Ушул өңүттөн караганда тилдин бирдик катары грамматикалык структуранын семантикасы менен кептик бирдик катары, конкреттүү сүйлөмдүн семантикасы (башкача айтканда, лексикалык толтурулган структура)- экөө эки башка аспектинин, эки башка деңгээлдин, бир эле көрүнүш, кубулушту, бир эле маанини чагылдыруунун, туюнтуунун эки башка деңгээлдеги абстракциясы. Ошондуктан сүйлөмдүн маңызын чагылдыруучу, коммуникативдик маанисин аныктоочу негизги белгиси катары предикативдүүлүк категориясы бир эле мезгилде сүйлөмдүн абстрактуу структуралык схемасынын жалпы семантикасы да, конкреттүү сүйлөмдүн жеке семантикасы да боло алат.

Жалпыга белгилүү, семантикадагы негизги түшүнүктөрдүн бири денотат. Бул түшүнүк адегенде лексикалык семантикалары жаралып, объективдүү дүйнөдөгү нерсе, түшүнүктү лексикалык бирдик аркылуу атоодогу дал келүүчүлүк, же жөнөкөйлөтө айтканда лексикалык бирдик, атаган нерсе, түшүнүк, кубулуш. Мында сөз менен ошол сөз атаган нерсе, түшүнүктүн бааланышы көрсөтүлөт, башкача айтканда, объективдүү дүйнөдөгү нерсе, зат, кубулуш, аны атаган сөздүн денотаты болот.

Лексикалык семантикада денотат эмне экендигине кыскача болсо да түшүнүк. Ал эми синтаксистик семантикада, б. а. сүйлөмдө денотаттын ролун эмне аткарат, эмнени сүйлөмдүн семантикасынын денотаты дейбиз?

² Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М., 1976.; О.И. Москальская. Грамматика текста. - М., 1981.

Сүйлөмдүн өзүнүн негизги мүнөзүн эске алуу менен, анын семантикалык денотаты катары кырдаалды (ситуация), окуяны (события) эсептешибиз керек³. Так ушул кырдаал, окуя сүйлөмдүн предикативдик маанисине дал келет. Кырдаал, окуя тилден сырткары объективдүү реалдуулук катары атоо, белгилөө предмети (белгиленүүчү) катары смислдын элементтерин тандоону жана алардын ортосундагы карым-катышты тактоону аныктайт, башкача айтканда семантикалык жана формалдык элементтерди, алардын карым-катышын көрсөтөт. Демек, ситуация (кырдаал) – тилдик бирдиктер аркылуу белгиленүүчү (означаемое) катары өтө татаал көрүнүш жана ал конкреттүү номинативдик бирдиктер (означающие) аркылуу белгиленет. Коммуникативдик тилде аткаруу мүмкүнчүлүгүн аркалоо максаты алардын предикативдик карым-катышта болуусун шарттайт.

Ушул номинативдик ар бир бирдик реалдуу ситуацияга дал келген татаал семантикалык предикативдик бирдик түзүү функциясына ээ болот. Ошондуктан сүйлөмдүн семантикасы белгилүү бир компоненттерден - смисл элементтеринен, алардын өз ара белгилүү бир карым-катышынан, маанилик биримдиктен турган структура, түзүлүшү катары аныкталышы шарт.

Сүйлөм коммуникативдик семантикалык бирдик катары объективдүү реалдуулукка, ойлоону (мышление) категорияларына жана тилдик системага шайкеш, дал келиши керек. Объективдүү реалдуулукка, предметке дал келиши сүйлөмдү белгилүү бир ситуация менен байланыштырса, ойлоону менен шайкештиги аны ой жүгүртүү (суждение) менен байланыштырат. Ал эми тилдик системага шайкеш келиши предикативдүүлүк - анын спецификалык өзгөчөлөгү, негизги белгиси экендигин көрсөтөт. Демек, ушул үч аспект сүйлөм семантикасынын ар түрдүү өңүтүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет да, сүйлөм денотативдик, сигнификативдик жана грамматикалык мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Денотативдик маани - сүйлөмдү объективдүү реалдуулук, предмет менен, сигнификативдик маани-сүйлөмдү ойлоону категориялары менен, ал эми грамматикалык маани - сүйлөмдү тилдик система менен байланыштырат да, предикативдик бирдик катары предикативдик эмес бирдиктерге карама-каршы коёт. Ушул үч жагдайдан диалектилик биримдиги семантикалык структурасын түзөт. Муну төмөнкү графикалык схема аркылуу чагылдырса болот:

Сүйлөмдүн семантикасын же семантикалык структурасын аныктоонун, изилдеп иликтөөнүн өтө татаалдыгы, ага карата ар түрдүү мамиленин, ар кыл

³ Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. - Принципы и методы семантических исследований, М.1976; Гак В.Г. Высказывание и ситуация. - Проблемы структурной лингвистики, М.,1973; А.А. Уфимцева. Семантический аспект языковых знаков. - Принципы и методы семантических исследований. - М.,1976. ж.б.

Ибрагимова Т.К.

СЕМАНТИКАЛЫК СИНТАКСИС МАСЕЛЕЛЕРИНИН
ТҮРКОЛОГИЯДА ИЗИЛДЕНИШИ

Ибрагимова Т.К.

ИССЛЕДОВАНИЕ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ
В ТЮРКОЛОГИИ

Т.К. Ibragimova

THE RESEARCH OF THE SEMANTIC SYNTACTIC MATTERS
IN THE FIELD OF TURKOLOGY

УДК: 811.512/145

Бул макалада семантикалык синтаксис маселесинин түркология илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилдениши каралып, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн, анын ичинде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы эле түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин түзүлүшүндө семантикалык жана грамматикалык маанилүү категория, көп аспектиүү элемент катары тарыхый жактан калыптанууга жана семантикалык айкалыштарга дуушар болуу менен, толук маанилүү лексемаларды, синтаксистик конструкцияларды жана морфемаларды алып жүрөрүнө басым жасалды. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр концепцияланган сүйлөм түзүүнүн модели катарында тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт.

Негизги сөздөр: эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм, синтаксистик бирдиктер, (синтактемы и синтагмы), татаал тил бирдиктери, синтаксистик модель, лексема, морфема, универсалия, синтаксистик конструкциялар.

В этой статье, в первую очередь, подверглись комплексному анализу структурная основа простого предложения в тюркских языках и моделирования их как синтаксической категории общезыкового значения. В то же время, лексическое наполнение простых предложения в киргизском языке служат основой формирования логико-семантической структуры простого предложения как универсальной единицы естественного языка. Также, показаны многоаспектность синтаксической структуры простого предложения в киргизском языке и общезыковой каркас семантической структуры простого предложения в тюркских языках. Следовательно двусоставное предложение в киргизском языке как синтаксическая категория формируются веками и отражая концептологическую эволюцию практической жизни кочевников репрезентируют дистрибуции синтаксических единиц в языковой ментальности народа.

Ключевые слова: двусоставные простые предложения (распространенные), синтактемы и синтагмы (синтаксические единицы), двуязычные языковые единицы, синтаксическая модель, лексема, морфема, универсалия, синтаксические конструкции.

This article is based on the research of the semantic syntactic matters in the field of Turkology as well as in the science of the Kyrgyz language. It also points out how simple sentences as well as double systematic simple sentences of all Turkic languages in general including the semantically and grammatical important category in the formation of the Kyrgyz language became subjected to historical reformation and

semantically combined as a multi - aspect element putting emphases on lexeme, syntactic constructions and morpheme. Double systematic simple sentences include the linguistic, geographical, historical, ethnographic and cultural sings as a concentrated model of sentence formation.

Key words: double systematic simple sentence, syntactic units, compound language units, syntactic model, lexeme, morpheme, syntactic constructions.

XX кылымдын экинчи жарымынан баштап түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдүн тексттеги синтаксиси жана семантикалык мейкиндиги (пространство) ар тараптуу изилдөөгө алынып, түрк тилдеринде эки тутумдан турган жөнөкөй сүйлөмдөрүн айрым үлгүлөрү талдоого алынган. Мисалы, А.Н.Кононов (1949, 1960) түрк тилдериндеги синтаксистик бирдиктердин кенири алкагын алгач байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалында иликтөөгө алып, өзбек тили боюнча бараандуу эмгегин жарыкка чыгарган. Биздин доордун алгачкы жылдарындагы түрк тилдеринин жалпы структурасы жана сүйлөм түзүүдөгү принциптери кала берсе типологиялык айрым белгилерин А.Н. Аристов¹ жана В.Радлов изилдөөлөрүндө көрсөтүү менен гана чектелишпестен, тилдердин синтаксистик багыттагы семантикалык синтаксистин жалпы эле түрк тилдериндеги типологиялык өзгөчөлүгүн илимий деңгээлде талдоого кадам ташташкан деп айтууга болот. Анткени жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синтаксиси бир гана тилдеги байыркы катмар катарында эсептелинбестен, элдин когнитивдик көрөнгөсүн ачык, даана көрсөтө алган лингвистикалык бирдик экендигине күмөн санашкан эмес.

Белгилүү окумуштуулар В.В. Радлов, В.Томсен, С.Е. Маловдор Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга салыштырмалуу эртерээк пайда болгондугун жана Енисей жазма эстеликтери кыргыздарга тиешелүү экендиги жөнүндө алгачкы маалыматты 1697-жылы С.У. Ремезов өзү чийген картасында белгилеген. Булардан тышкары Д.Мессершмидт.

¹ Аристов Н.А. Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей. Сб. 1897. 234 с. 3-16), И.Бичурин (Собрание свдѣнійо народахъ, обитавшихъ въ Средней Азии въ древнія времена. Спб. 1851, часть I, стр. 258

Ф.И. Страленберг, П.С. Паллас, Г.И. Спасский жана башка окумуштуулар таш бетинде калтырылган эстеликтердин структуралык курамына да көңүл бурушуп, биринчи кезекте информацияны толук жеткирүү максатын көздөгөн адресанттар синтаксистик деңгээлде жогорку чеберчиликти көрсөтүшкөндүгүнө танданышкандыгын жашырышпайт. Жалпы эле түрк тилдери үчүн жана анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн далилдөөчү материал болуп саналган байыркы жазма эстеликтердин фактыларындагы синтаксистик моделдин кеп жаратууда, текст түзүү манерасындагы негиз экендигин биздин изилдөөбүз көрсөттү.

Жогоруда аталган эстеликтердин синтаксистик стилистикасына биринчилерден болуп жалпы мазмунду чечмелешкен В. В. Радлов жана даниялык окумуштуу В. Томсен айрыкча кенири токтолушкан. Ошол эле мезгилде жазуулар түрк тилдүү элдерге тиешелүү экендигин кабарлашкан. Бир эле мезгилде 1888-жылы В.А. Каллаур жана Н. Гастев Таластан рун жазуусу бар алты эстеликти табышып, алардагы келтирилген эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүгө аракеттенишкендиги тарыхтан белгилүү. Ала турган болсок, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов, И.А.Батманов, В.М.Насилов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, С.Г.Кляшторный, С.Сыдыков, Ч.Жумагулов сыяктуу изилдөөчүлөрдүн илимге кошкон салымы катарында алардын тарыхый жазма эстеликтерди илимий өндүрүшкө киргизишкендиги жана алгачкы синтаксистик бирдиктерди тарыхый чындыкка айландырышкандыгында болуп саналат.

Н.К.Дмитриев башкыр тили боюнча жазылган диссертациялык изилдөөсүндө алгачкылардан болуп түрк тилдеринин семантикалык синтаксиси боюнча жөнөкөй сүйлөмдөр составына карай семантикалык варианттарды жаратарына кенири токтолгон (1948). Ошондой эле А.М.Джавадов азербайджан тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тарыхый этаптарын аныктоо менен, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмдөрдүн катышуусуна, же болбосо көмүскөдө кала берүүсү динамикалык мааниге экендигин баса белгилеген (1956). Г.И.Донидзе хакас тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү башка түрк тилдеринин мисалында салыштырат жана алардын морфологиялык табиятын тынымсыз өнүгүүдөгү процесс катарында көрсөткөн (1957). Ошондой эле Г.Мадина (казак тили 1959), М.А.Сагитов (татар тили, 1964), А.А.Гасанов (азербайжан тили, 1964), Н.Н.Неустов (якут тили, 1972), К.И.Мадашев (азербайжан тили, 1974), И.Расулов (өзбек тили 1973) сыяктуу окумуштуулар эки тутумдан турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн теориялык жактан калыптануусуна олуттуу салым кошо алышты.

Жогоруда биз токтолуп өткөн окумуштуулардын эмгектеринде кыргыз тилиндеги жана ага канатташ түрк тилдеринде жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык принципке негизделип жөнөкөй сүйлөмдөр биринчи кезекте эки составдуу жана бир составдуу

болуп экиге бөлүнөт. Мындай иерархияны төмөнкүдөй схемада көрсөтүүгө болот.

Х. Гафуров (1962) өзбек тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык табияты жана ойду тикеден тике чагылдыруудагы синтаксистик түзүлүшү алардын составына жараша болот деген жыйынтыкка келген. Ошондой эле, биз жогоруда схема аркылуу көрсөткөн жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык составы андан аркы изилдөөлөргө негизги модел жана кыртыш катарында кызмат кылып келгендигин белгилеп кетүүгө болот.

Түрк тилдериндеги синтаксистик бирдиктердин компоненттик жактан каралышы жана предикативдик жактан татаалданышы боюнча да бир канча изилдөөлөр бар. Бир эле учурда синтаксистик форманын категориялык жактан калыптануу проблемалары жана жөнөкөй сүйлөмдүн татаал сүйлөмдүн курамындагы маанилик автономиясы Г.А.Абдрахмановдун эмгегинде алгылыктуу изилденгенин айтууга татыктуу². Түрк тилине жакын түзүлүштөгү азербайжан тилиндеги атрибутивдик компоненттердин жардамы менен жасалуучу сөз айкаштары З.Будагова "Азербайджанский язык" аттуу эмгегинде карап, аталган типтеги сөз айкаштарын синтаксистик зарыл компонент катарында белгилеген. Ошондой эле аталган илимпоз атрибутивдердин жөнөкөй сүйлөмдүн ордун жана да сапаттык маанидеги синтаксистик кызматын таасын ачууга жетишкен³. Өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап татаалдашкан конструкциялардын синтаксистик жактан изилденүүсү колго алынып, академик Б.М. Юнусалиев Молдо Нияздын жазып калтырган эмгектерине изилдөө жүргүзгөн. Анткени Б.М.Юнусалиев ыр саптарынын рифмасын жаратууда жөнөкөй (бир тутумдуу – эки тутумдуу) сүйлөмдөрдүн ордун таасын аныктап,

² Абдрахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка / Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. - Ташкент, 1960.

³ Будагова З. Азербайджанский язык. - 1982. - С. 61.

конкреттүү мисалдардын негизинде кыргыз тилиндеги байыркы синтаксистик тутумду көрсөткөн. Ала турган болсок, илимпоздор Б.Орузбаева, Э.Абдулдаев жана А.Жапаров тарабынан орто мектептин денгээлинде көркөм тексттерди синтаксистик жактан талдоолор жүргүзүлгөндүгү синтаксистик элементтердин тилдик денгээлде изилдене баштагандыгынан кабар берет [Э.Абдулдаев, А. Жапаров, Б.Орузбаева. 1968.].

Кыргыз тилиндеги синтаксистик конструкциялардын турктуулугу жана көркөм ой туюмду чагылдыруудагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кенири палитрасы Б.М.Юнусалиев, С.Давлетов, Х.Карасаев, А.Жапаров, академик Б.Ө.Орузбаевалар тарабынан жогорку денгээлде изилдөөгө алынып, кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмдүк стилистикасынын башаты бүгүнкү чыгармаларды салыштырма планда изилдөөнү негиздеди десек жаңылбайбыз.

Синтаксистин жалпы эле көркөм текстин алкагында каралуусу жана синтаксистик стилистиканын теориялык пайдубалы профессор А.Жапаровдун фундаменталдуу изилдөөлөрү менен бекемделди деп айтууга болот (1990; 2000; 2001; 2002). Анткени аталган окумуштуунун докторлук диссертациясында структуралык стилистиканын (фонетикалык, сөз жасоо, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик стилистика) жалпы маселелери, ар бир бөлүмдүн өзүнө тиешелүү парадигмалык жана тилдик каражаттары иликтөөгө алынып, айрыкча синтаксистик стилистика жаңы жоболор менен толукталган. Бир эле мезгилде көркөм тексттин тилине, структуралык-семантикалык, интеграциялык түзүлүшүнө тиешелүү маселелер профессор Т.С.Маразыков (1996, 2005), С.Ж.Мусаев (2000), С.Өмүралиева (2002) тарабынан да кылдат талдоого алынып, тексттеги синтаксистик биримдик жана семантикалык варианттуулук маселеси бир кыйла прогрессивдүү чечилген.

А.Аттокуровдун “Кыргыз тилиндеги аныктооч” (2002) аттуу монографиясын жөнөкөй сүйлөмдөрдүн теориялык маселелерин камтыган эмгек катырында белгилөөгө болот.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнүн тил турпаты, тагыраак айтканда, структурасы, семантикалык орду боюнча башка көптөгөн сөз айкаштарына жана кенири колдонулуучу учкул сөздөргө окшош деп бүтүм чыгарууга болот. Бирок тилде бири бири кайталаган элементтердин узак жашоосу белгиленбейт. Ошондой эле курамындагы лексемалардын орду жана туруктуулугу боюнча кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөр окшош экендиги тилчи-окумуштуулар тарабынан белгиленет.

Алардын ортосундагы окшоштуктар гана эмес, айырмачылыктар да арбын жана алар лингвистикалык орчундуу маселени бири экендигин төмөндөгү белгилерден байкоого болот.

- Жөнөкөй сүйлөмдөр ар бир сүйлөө моментинде, тагыраак айтканда, актуалдуу кебибизде түзүлүп,

бүткөн айрым ойду билдирип, сүйлөмдүн структуралык чегинде аныкталат.

- Ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнө тиешелүү туруктуу интонацияны сүйлөөчүдөн талап кылат, башкача айтканда туруктуу басым системасына жана интонацияга ээ болот десек жаңылшпайбыз.
- Жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы грамматикалык формасы боюнча жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө болушат.

Ошондой эле белгилеп кете турган жагдай, түрк тилдеринин тарыхында жөнөкөй сүйлөмдүн курамындагы жуурулушкан туруктуу сөз айкаштарынын түрдүү формалары бүткөн айрым ойду бере алышпайт. Тескерисинче, алар сүйлөмдүн жалпы курамындагы компонент катарында келише тургандыгы менен да айырмаланышат, компоненттери өзгөрүүгө учураса деле негизги алардын семантикалык катышы жана лексемалардын маанилик системасы туруктуу бойдон кала берет.

Бирок тил илиминде азыркы күнгө чейин семантикалык даяр универсалиялар катарында пайдаланылган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жана туруктуу сөз айкаштарынын ар түрдүү формаларын өзүнчө алып кароодо, алардын ортосундагы маанилүү айырмачылыктар менен негизги структуралык моделдери боюнча окшоштуктар бардай сезилет. Мындай типологиялык жана логикалык жактан болгон айырманы алардын жалпы семантикалык жана грамматикалык түзүлүшү боюнча туруктуу синтаксистик моделде болушу жана концептик маани бериши аныктайт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн компоненттери туруктуу болбосо деле, кыргыз тилинде алардын ортосундагы система башкача багытта иш жүзүнө ашырыла тургандыгы төмөнкү принципалдуу айырмачылыктардан айкын көрүнөт.

- Ала турган болсок, жалпы эле түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр ич ара сүйлөмдүк системада боло алышат, башкача айтканда алардын компоненттерин сүйлөм мүчөлөрү катарында кабыл алууга болот. Демек объектик маанидеги лексемалар көбүн эсе сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткаруу менен чектелишет.
- Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр семантикалык салмагы боюнча курамындагы ядролук лексеманын ар бир коннотациялык варианты менен байланыштуу каралат жана бүткөн ой туюм катарында кабылданат.
- Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн семантикалык түзүлүшүн морфемалык жактан гана салыштырууга болбойт. Тактап айтканда, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жалпы мааниси лексикологиянын денгээлинде эмес, синтаксистик алкакта гана аныкталат. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн коннотациялык варианттын бир сөз менен берүүгө, же болбосо алардын синонимин табууга болбойт.

- Ошондой эле эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составындагы лексемалар, сөз айкаштары өз алдынчалыгын сактап жалпы синтаксистик курамдын компоненти катарында кабыл алынат.

Албетте кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалпысынан алганда синтаксистик конструкциялардын принцибинде түзүлүп, бирок айрым ойду берүүгө жөндөмдүү болгон синтаксистик категорияга жана өзүнчө баскыч экендигин аныктоого жетиштик жана эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү башка синтаксистик конструкцияларга карама-каршы коюуда кыргыз жана түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүн мүнөздөй алган белгилердин бар экендигине ынандык.

- эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги мааниси анын курамындагы айкалышкан лексемалардын маанисинен келип чыгат.
- аксиома катарында белгилей турган жагдай эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составындагы сөздөр көбүн эсе өз маанисинде гана колдонулат.
- эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн семантикалык жактан болгон таасирдүүлүгү жана дидактикалык мааниси бир кыйла кенен болуу менен, айрым учурда туруктуу сөз айкашын да өз кучагына камтыйт.
- эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составындагы сөздөрдү алардын синонимдик сынарлары менен алмаштыруу кенири орун алуу менен бир катарда семантикалык жаңы варианттуулукка алып келери бышык.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн лингвистикалык табиятын терең изилдөөгө алган кыргыз окумуштуусу С.Гапаров: “алар көп учурда түзүлүш формасы жактан да айырмаланат. Жөнөкөй сүйлөмдө берилүүчү ой жеткире, курч айтылуучу сүйлөмдөрдөн гана турбастан, алар рифмалашып, ритмдешип да келет, ички уйкаштыктар да күчтүү өнүккөн болот. Ал эми лакаптарда рифмага көп көңүл бурулбастан, образдуулук үстөмдүк кылат” деп окумуштуу баса белгилеген [14, 6-б.].

Кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө профессор Т.К.Ахматов жана С.Өмүралиева (5) кайрылып, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составындагы өзгөрүүлөрдү тарыхый өнүгүүнүн жыйынтыгы катарында көрсөтүшсө, А.Иманов кыргыз семантикалык синтаксистинин башатында туруп өз пикирин төмөндөгүчө жыйынтыктайт: “Бул эмгектин негизги максаты сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине байланыштуу кыргыз тилинин структуралык маселелерин изилдөө, сөздөрдүн орун тартибин аныктоо, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине таасир кылуучу факторлорду белгилөө, сөздөрдүн орун тартибинин кыргыз тилиндеги функцияларын жана принциптерин аныктоо болуп саналат”⁴. Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр

жалпы эле түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин түзүлүшүндө семантикалык жана грамматикалык маанилүү категория катарында тарыхый жактан калыптанууга жана семантикалык айкалыштарга дуушар болуша тургандыгы аталган эмгекте ар тараптуу иликтенген. Мындай тилдик конструкциялар кыргыз тилинин мыйзам ченемдерин көрсөтүү менен бир катарда, кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Албетте, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык жактан гана эмес, семантикалык жактан да эки тараптуу (пландуу) жана көп аспекттүү элемент. Бирок эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр кылымдар бою тилдик абалдын негизги белгисин сактап калуу менен гана чектелбестен, өз курамында составдык бөлүк жана социалдык жүк көтөргөн көрүнүш катарында толук маанилүү лексемаларды, синтаксистик конструкцияларды жана морфемаларды алып жүрөт. Ошондой эле кыргыз элинин чечендик өнөрүнүн өсүш деңгээлинен жана тилдик маданиятынан кабар бере алган тарыхый материал болуп да саналышат. Экстралингвистикалык факторлор тилге тийгизген таасирин биз эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн коомго жараша өзгөрүү менен элдин экономикалык, маданий жана социалдык турмушун чагылдыргандыгынан көрө алабыз.

Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр концентрацияланган сүйлөм түзүүнүн модели катарында тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт.

Башка тилдик татаал түзүлүштөгү бирдиктер сынары жөнөкөй сүйлөмдүн тибинде түзүлгөн эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр татаал сүйлөмдүн чегинде түзүлгөн жөнөкөй сүйлөмдөргө салыштырмалуу бир кыйла жогорку баскычта турат [8, 5-б.]. Анткени кыргыз тилиндеги эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, чындыгында, диахрониялык өңүттөн алып карай турган болсок системалуу экендигине күбө болобуз. Анткени ар бир татаал түзүлүштөгү тил бирдиктери сыяктуу эле эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр деле этимологиялык бекем байланышта боло тургандыгы тил илиминде алда качан аныкталган маселе. Мындай этимологиялык жана семантикалык тутумда турган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы тилдик структуранын тарыхый жактан өнүгүшү менен бирге тыбыштык жана морфемалык бычымын да өзгөртүп турат.

Анткени сөз (онотема), морфема катарында да бир кыйла ийкемдүү жана өзгөрүүлөргө бат дуушар боло турган тилдик бирдик болуп саналса, эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнүн аныкталган грамматикалык жана семантикалык борборуна ээ болгон татаал тил бирдиги. Алар ички семантикалык өзгөрүүлөр менен бир катарда мезгилдин жана саясий-экономикалык, идеологиялык кырдаалдын таасирин башынан кечирет.

⁴ Иманов А. “Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби. Ф., 1976. - 4-б.

